

MOLAO WA MAITSHWARO A KAONE MABAPI LE THIBELO LE GO PHEDIŠO YA TLAIŠO LEFELONG LA MOŠOMO

“Fediša tlaišo Lefelong la mošomo Gonabjale!”

MOLAO WA DITLWAELO TSE NTLE KA THIBELO LE PHEDISO YA TLHEKEFETSO MOSEBETSING

“Fedisa tlhekefetso Mosebetsing Hona Jwale!”

employment & labour

Department:
Employment and Labour
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**TRANSFORMATION
MAKES BUSINESS SENSE**

Hobaneng Molao ena?

Molao ona o tataiswa ke Seboka sa 190 sa ILO esitana le Dikgothaletso tsa sona mabapi le phediso ya Dikgoka le Tlhekefetso Lefatsheng la Mosebetsi, 2019; Seboka (Khiro le Mosebetsi) sa Kgethollo sa 111 sa 1958 (Seboka sa 111); le Seboka sa 151 sa ILO se mabapi le Bophelo bo Botle le Polokeho Mosebetsing.

Molao ona o hula Molao wa Ditlwaello tse Ntle tsa ho Sebetsana le Dinyewe tsa Tlhekefetso ya Motabo Mosebetsing o ntshitsweng Kaseteng ya Mmuso Nmr.27865 ya 4 Phato 2005.

Maikemisetso a Molao ona

Molao ona wa Ditlwaello tse Ntle o ikemiseditse ho sebetsana le thibelo, phediso, le tsamaiso ya mefuta yohle ya tlhekefetso e atileng mosebetsing.

Molao ona o fana ka ditataiso –

- ho bahiri, le basebetsi ka thibelo le phediso ya mefuta yohle ya tlhekefetso, jwalo ka mofuta wa kgethollo e nang le leeme, mosebetsing; le
- ho maano a disebediswa tsa batho, mekgwatshebetso le ditlwaello tse amanang le tlhekefetso le mekgwatshebetso e nepahetseng ya ho sebetsana le tlhekefetso esitana le ho thibela ho iphetha.

Ke mang ya sireleditsweng ke Molao ona?

Le ha kwana Molao ona o sebetsa tikolohong ya mosebetsi jwalo ka tataiso ho bahiri, basebetsi le bakopi ba mosebetsi, batlodi ba molao le mahlatsipa a tlhekefetso a ka kenyelletsa, empa a sa feela ho:

• beng;	• baithaopi;
• bahiri;	• baetsetsuwa le bareki;
• batsamaisi;	• bafepedi;
• baokamedi;	• borakonteraka;
• basebetsi;	• ba bang ba nang le kgwebisano le kgwebo; le
• batho ba batlang mosebetsi le bakopi ba mosebetsi;	• batho ba leng thupellong ho kenyelletsa barupellwa, baithuti ba sebetsang le batho ba leng boithutong.

Ke maemong afe moo Molao ona o sebetsang teng?

Tshireletso ya basebetsi kgahlano le tlhekefetso e sebetsa maemong afe kapa afe ao mosebetsi a sebetsang ho ona, kapa a amanang le mosebetsi wa bona. Ona a kenyelletsa, empa a sa feele ho:

- dibaka tsa mosebetsi tse kenyelletsang bobedi dibaka tsa setjhaba le tsa poraevete tseo ho tsona batho ba etsang mosebetsi wa bona;
- dibaka tseo ho tsona basebetsi ba lefshwang, ba nkang kgefutso kapa ba jang dijo, kapa ba sebedisa disebediswa tsa bohloeki le bophelo bo botle, tsa ho hlatswa kapa ho fetola, tsa ho nyantsha le tsa bongaka;
- maeto a amanang le mosebetsi, ho hahlaula, thupello, mekete, kapa mekete ya setjhaba;
- dipuisano tse amanang le mosebetsi, ho kenyelletsa ba kgontshitsweng ke dithekenoloji tsa tlhahisoledising le dipuisano esitana le dipolatelyo tse itshetlehileng inthaneteng;
- marobalo a fumantshitsweng ke mohiri;¹ a kenyelletsang matlo;
- ha ho palangwa ho ya le ho kgutla mosebetsing sepalangweng se fanweng kapa se laolwang ke mohiri;
- maemong a basebetsi ba ka malapeng le basebetsi ba tlhokomelo ya bophelo bo botle ba hirilweng dibakeng tsa bodulo tsa bahiri ba bona, kapa dibakeng tsa bodulo tsa motho eo ba mo hlokomelang, sebaka seo sa bodulo ke sebaka sa mosebetsi; le

¹ *Biggar v Motsetoropo wa Johannesburg (2011) 32 ILJ 1665 (LC).*

- maamong ao basebetsi ba sebellletsang marangrang ho tswa malapeng a bona, kapa sebakeng sefe kapa sefe ntle feela le meaho ya mohiri, sebaka seo ba sebetsang ba leng ho sona e ba sona sebaka sa mosebetsi.

Tlhekefetso ke Eng?

Tlhekefetso e utlwisiswa ka kakaretso ho ba:

- boitshwaro bo sa batlwuweng, bo senyang seriti;
- bo etsang tikoloho ya mosebetsi e hlohang setswalle bakeng sa motho a le mong kapa ba bangata kapa e khalekhuleituwe ho, kapa e na le ditlamorao tsa, ho baka diphetho tse seng ntle tse itseng kapa tseo ho tshoseditsweng ka tsona; le
- e amanang le maemo a le mang kapa a mangata moo teng kgethollo e thibetsweng ho latela karolo ya 6(1) ya EEA.

Mefuta ya tlhekefetso

- Tlhekefetso e ka ba ditlamorao tsa diketso tsa **mmele, mantswe, kapa tsa kelello**.
- Tlhekefetso ya **mmele** e kenyelletsa ditlhaselo tsa mmele, dikgoka tsa boiketsiso kapa tse tshoseditsweng, kapa metsamao ya matsoho kapa mmele (e jwalo ka o phahamisa setebele eka o tla motho kapa ho lahlela dintho pela motho).
- Ho hlorisa ka **phantswe** ho kenyelletsa ditshosetso, ho bua motho hampe, ho tshehisa ho hlohang setswalle, dithohako, ho ahlola ha ka mehla ho hobe, le ho seholla, kapa puo ya kgethollo ya morabe, bong kapa e nang le lehloyo la LGBTQIA+.
- Tlhekefetso ya **kelello** mosebetsing e ka amahanngwa le tlhekefetso ya maikutlo mme e kenyelletsa boitshwaro bo nang le ditlamorao tse mpe tsa kelello bakeng sa (ba)motletlebi kaha ha ngata ho jwalo ka tlhekefetso ya mantswe, ho hlorisa le ho iketsa sekgakgatha.
- **Ho hlorisa** - moo teng tlhekefetso e kenyelletsang tlhekefetso ya matla a qobellang ke motho kapa sehlopha sa batho mosebetsing. Ho tshosetso - hona ke boitshwaro ba ka boomo bo tlang ho etsa hore motho wa kameho e tlwaelehileng hore a tshabe temalo kapa kotsi. Ho hloriswa mosebetsing ho kenyelletsa boitshwaro bo nang le leqhoko moo teng motho a dulang a bakela motho e mong temalo kapa ho hloka botsitso.
- **Ho iketsa sekgakgatha** ke mofuta wa tlhekefetso ke sehlopha sa batho ba shebaneng le motho a le mong kapa ba bangata.
- Tlhekefetso ya **inthaneteng** ke tlhekefetso e etswang, ka thuso, kapa e susumelletswang ka karolo kapa ka ho phethahala, ke tshebediso ya dithekenoloji tsa tlhahisoleseding le dikgokahanyo tse jwalo ka diselefounu, disematefounu, Inthanete, dipolatefomo tsa marangrang a setjhaba kapa imeile. Ho hloriswa ka nako eo ho etswang inthaneteng ho bitswa ka hore ke ho hloriswa ha inthaneteng.

Maemo a thibetsweng

- Ho hlekefetswa ha mosebetsi ho thibetswe ho latela karolo ya 6(1) ya EEA, haeba tlhekefetso e amana le maemo a thibetsweng a le mang kapa a mangata, ho kenyelletsa morabe, bong, thobalano, boimana, boemo ba lenyalo, boikarabello ba lelapa, tlhaho ya semorabe kapa setjhaba, mmala, maikutlo a thobalano, dilemo, boqhwal, bodumedi, boemo ba HIV, letswalo, tumelo, maikutlo a sepolotiki, setso, puo, tlhaho kapa maemo afe kapa afe a ngangisano.
- Ho ka kgonahala hape hore motho ya hlekefeditsweng ho fumana hore boitshwaro e bile ka lebaka la maemo a ngangisano, jwalo ka ha ho boletswe ke karolo ya 6(1) ya EEA.

Tlhekefetso ya Motabo

- Tlhekefetso ya motabo ho mosebetsi ke mofuta wa kgethollo e nang le leeme mme e thibetswe maamong a thobalano, bong, maikutlo a thobalano. Tlhekefetso ya bong bo tshwanang e ka ba kgethollo ka lebaka la thobalano, bong, maikutlo a thobalano le tlhekefetso ya bong.

Tlhekefetso ya Morabe, Tlhaho ya Semorabe kapa Setjhaba

- Tlhekefetso ya morabe ke mofuta wa kgethollo o nang le leeme o thibetsweng ke karolo ya 6(1) wa EEA e amanang le botho ba motho kapa botho bo nkwang e le ba sehlopha bo qollwang ke maemo a thibetsweng a le mang kapa a mangata a boletsweng kapa makgetha a amahanngwang le sehlopha se jwalo. Boitshwaro bo bontshang kgethollo ya mmala, ho kenyelletsa puo e nyefolang, bo kgahlano le dintlhatheo tse sethathong tsa Molao wa motheo, haholoholo makgabane a ho se kgetholle ho ya ka mmala, seriti le tekano.
- Tlhekefetso ya morabe ke boitshwaro bo sa batluweng bo ka phehellang kapa ya ba ketsahalo e le nngwe e kotsi, e nyenyefatsang, e tlontlolang kapa e bakang tikoloho e hlokanang setswalle kapa e tshosetsang. Boitshwaro bo khalekhuleitwang ho ka baka boinehelo ba ditlamorao tsa nnete kapa tse tshoseditsweng se seng ntle tse bakang tlhekefetso le ha kwana sena e le ntlha ya bohlokwa ya tlhaloso ya bona

Mefuta ya tlhekefetso ya morabe e ka kenyelletsa:

- ✓ Puo e hlekefetsang le metlae e kgethollang ho ya ka semorabe, dikhathuni, kapa dimeme, ho kenyelletsa dipuisano tse bakang puo ya lehloyo;
- ✓ Dintho tse ngotsweng kapa tse bonwang tse kgopisang ka tsela ya semorabe, ho kenyelletsa tlhekefetso ya inthaneteng;
- ✓ Ho bitsaka ka mabitso a kgethollang ho ya ka semorabe kapa maikutlo a fosahetseng a amang seriti sa motho;
- ✓ Boitshwaro bo kgopisang ka mokgwa o hlokanang setswalle ho batho ba semorabe kapa morabe o itseng;
- ✓ Ho qhelelwa ka thoko ho sa hlakang kapa ho pepeneneng ho tswa dipuisanong sebakeng tsa tshebetso le mosebetsing esitana le mefuta e meng ya ho qhelela ka thoko; le
- ✓ Boitshwaro bo tshosetsang, bo tshosang motho kapa bo bakang tikoloho e hlokanang setswalle ya tshebetso.

Dintlhatheo tse Tataisang ka Thibelo, Phediso le Tsamaiso ya Tlhekefetso

- **Bahiri ba na le setlamo ho ya ka Karolo ya 60 ya EEA sa ho nka mehato e nang le tjantjello le ya tokiso** ho thibela mefuta yohle ya tlhekefetso mosebetsing. Yona e kenyelletsa tlhahlobo ya kotsi ya tlhekefetso eo basebetsi ba ka bang le yona ha ba etsa mesebetsi ya bona ho ya ka moo ho kgonehang ka teng.
- Bahiri ba lokela ho ba le boitshwaro ba ho se amohele tlhekefetso ho hang. Ba lokela ho etsa le ho boloka tikoloho ya ho sebetsa eo ho yona seriti sa basebetsi se hlomphehang. Tlalaemete mosebetsing e lokela ho etswa le ho bolokwa eo ho yona basebetsi ba hlaisang ditletlebo ka tlhekefetso ba ke keng ba utlwa eka ditletlebo tsa bona ha di tsotellwe kapa di a nyenyefatswa, kapa ba tshaba boiphetsetso. **Ho kenya tshebetsong ditataiso tse latelang ho ka thusa ho fihlella dipheletso tsena:**
 - ✓ Bahiri le mekgatlo ya basebetsi/ basebetsi ba tlameha ho ikgula ho etseng diketso tsa tlhekefetso.
 - ✓ Bahiri bohle le mekgatlo ya basebetsi/ basebetsi ba na le seabo seo ba lokela ho ba le seabo sa ho etsa le ho boloka tikoloho ya tshebetso eo ho yona tlhekefetso e sa amoheleheng. Ba lokela ho netefatsa hore maemo a bona a boitshwaro ha a bake tlolo ya molao mme ha a kgothalletse boitshwaro bo sa amoheleheng lehlakoreng la ba bang.
 - ✓ Bahiri ba lokela ho leka ho netefatsa hore batho ba jwalo ka bareki, bafepedi, bakopi ba mosebetsi le ba bang ba nang le ditshebedisano le kgwebo ha ba hlekefetswe ke basebetsi ba bona kapa motho ofe kapa ofe ya emetseng mohiri.
 - ✓ Bahiri ba lokela ho leka ho netefatsa hore basebetsi bao ba ba hirileng ha ba hlekefetswe ke batho ba bang ba boraro ba jwalo ka baetsetsuwa, bareki, bafepedi kapa ba bang ba nang le ditshebedisano le mohiri.
 - ✓ Maano le mekgwatshebetso e ananetsweng ke mohiri e lokela ho fana ka setatemente se hlakileng sa boemo ba mohiri mabapi le thibelo, phediso, le tsamaiso ya mefuta e fapaneng ya tlhekefetso mosebetsing.
 - ✓ Bahiri, moo ho hlokaahalang, mmoho le mekgatlo ya basebetsi, ba lokela ho kenya tshebetsong matsapa a thupello ya tlhokomediso ho ruta basebetsi maamong ohle ka tlhekefetso le ho tiisa le ho boloka ho

ipapisa ka tshebediso ya mananeo a tlhokomediso a tswellang.

- ✓ Bahiri ba lokela ho nka mehato e nepahetseng mabapi le Melao ena moo teng diketsahalo tsa tlhekefetso di etsahalang teng tikolohong ya tshebetso.

Maano a Tlhekefetso

- Bahiri ba lokela, ho latela ditumellano tse kopanetsweng tse teng le dipehelo tsa motheo tse sebetsang mabapi le tlhekefetso, ho ananela leano la tlhekefetso, le lokelang ho ela hloko le ho tataiswa ke dipehelo tsa Melao ena.
- Dikahare tsa maano a tlhekefetso di lokela ho romellwa ho basebetsi bohle.
- Ho ananelwa ha leano la tlhekefetso le ho romelwa ha dikahare tsa leano ho basebetsi, ho lokela, hara tse ding, ho sekehelwa tsebe ha ho etswa qeto ya hore na mohiri o phethahaditse ditlamo tsa hae ho latela dipehelo tsa karolo ya 60(2) tsa EEA.
- Maano a tlhekefetso a lokela ho ipapisa haholo le dipehelo tsa Melao ena.
- Mekgwatshebetso e lokelang ho latelwa ke motletlebi mabapi le tlhekefetso esitana le mohiri ha ho etswa qoso ya tlhekefetso, e lokela ho bolela ka hara leano lena.
- Ho fumaneha ha mananeo a boelets, kalafo, tlhokomelo le tshehetso bakeng sa basebetsi a lokela ho bolelwa ka hara leano lena.

Ho tlaleha tlhekefetso

- Karolo ya 60(1) ya EEA e kgontsha hore qoso efe kapa efe ya boitshwaro ba mosebetsi bo kgahlano le EEA bo tlameha *hanghang* ho tlalehwa ho mohiri.
- Lekgotla la Dinyewe la Boipiletso la Basebetsi le dumellane hore lentswe “*hanghang*” le lokela ho fetolelwa ho ya ka maikemisetso a pehelo ena, eo e leng ho netefatsa hore diketsahalo tsa tlhekefetso di a fuputswa ho latela EEA, e seng ka tsela ya setekgeniki.² Diqoso tsa tlhekefetso tse etswang ka hara nako e nepahetseng, ho latela mabaka, di lokela ho fuputswa mme mehato e nepahetseng e tlameha ho nkwa ho thibela ho boela di etsahala hape. Sena se ka kenyelletsa ho hlomamiswa ha mehato ya kgalemo kgahlano le batlodi ba molao ba qoswang.

Ke mang ya lokelang ho ntshetsa pele mekgwatshebetso ho sebetsana le tlhekefetso?

- Bahiri ba lokela ho ntshetsa pele mekgwatshebetso ho sebetsana le tlhekefetso ho latela EEA. Mekgwatshebetso ena e lokela ho kgontsha tharollo ya mathata ka tsela e elang hloko bong, lekunutu, hlophisitsweng hantle, ebile e sebetsang. Ha mosebetsi a se a tlalehile ketsahalo ya qoso ya tlhekefetso kapa a kentse tletlebo, mohiri o tlameha ho fuputsa qoso ya tlhekefetso eo a tsebisitsweng ka yona esitana le ho eletsa motletlebi mabapi le mekgwatshebetso eo e seng ya molao le ya molao e fumanehang ya ho sebetsana le tlhekefetso.

Na ebe bahiri ba na le setlamo ha ba se ba tsebisitswe ka qoso ya tlhekefetso?

- Ee, mohiri o tlameha ho:
 - ✓ ikopanya le batho bohle ba amehang;
 - ✓ nka mehato e hlokehang ya ho rarolla tletlebo ena ho latela Melao ena esitana le leano la mohiri, moo ho hlokaahalang, tumellano ya kopanelo ya dipuisano; le
 - ✓ nka mehato e hlokehang ho fedisa tlhekefetso.

Teng haeba mohiri o hloleha ho nka mehato ya ho fedisa tlhekefetso?

- Ho hloleha ho nka mehato e lekaneng ya ho fedisa tlhekefetso hang ha qoso ya tlhekefetso ke mosebetsi e se e rometswe nakong e utlwahalang, ho na ho tla etsa hore mohiri a ikarabella boitshwarong ba mosebetsi ho latela karolo ya 60 ya EEA. Sena se tla etsahala esitana le haeba tlhekefetso e na le ketsahalo e le nngwe feela.

² *Liberty Group Ltd v M* (2017) 38 ILJ 1318 (LAC) at paras 48-54.

Dikotloqobello tsa kgalemo

- Leano la mohiri la tlikefetso le lokela ho hlakisa letoto la dikotloqobello tsa kgalemo tseo ho ka fanwang ka tsona ho motho ya tloang molao. Dikotloqobello di tlameha ho lekana papisong le tlikefetso e entsweng, mme di lokela ho kgontsha hore:
 - ✓ ho ka fanwa ka dikgalemo bakeng sa diketsahalo tse nyane tsa tlikefetso. Kgalemo e ntshitsweng ho motho ya tloang molao e tlameha ho hlalosa moelelo wa boitshwari bo bobele bo kgethollang;³
 - ✓ ho tebelwa ho ka etswa bakeng sa diketsahalo tse tswelang tse nyane tsa tlikefetso ka mora dikgalemo, esitana le diketsahalo tse kgolo tsa tlikefetso.
 - ✓ maemo a sa nepahalang ao ho ona motho a fumwanang a le molato wa tlikefetso, motho ya tloang molao a ka fetisetswa sebakeng se seng se ka hare sa tshebetso kapa a fetisetswa ho se seng ka hara khampane; le
 - ✓ motho ya tletlebang mabapi le tlikefetso o na le tokelo ya ho hlahlola nyewe ya tlolo ya molao kapa a hlahlola dinyewe tsa setjhaba kgahlano le motho ya qoswang ka ho tlola molao.

Ke mang ya lokelang ho netefatsa lekunutu?

- Bahiri le basebetsi ba lokela ho netefatsa hore ditletlebo tse mabapi le tlikefetso di a fuputswa mme di tshwarwa ka tsela e netefatsang hore boitsebiso ba batho ba amehang bo bolokwa e le lekunutu bakeng sa maikemisetso a ho sireletsa bokunutu ba batho bohle ba amehang.
- Dipuisano tsohle tsa ka hare le tsa kantle tse amanang le ketsahalo ya tlikefetso di lokela ho nkwa e le lekunutu.
- Ditshekatshenko tsa bokunutu ha di thibele mohiri ho nka mehato e nepahetseng ya ho sireletsa polokeho kapa seriti sa basebetsi, nakong ya ho etswa ha phuputso kapa ka morao ho moo.

Matsatsi a lifi ya ho kula a tlatsetso

- Boemong boo ho bona matsatsi a lifi ya ho kula ao mosebetsi a nang le ona ha a fedile, mohiri o lokela ho sekaseka le ho fana ka matsatsi a mang a tlatsetso a lifi ya ho kula maemong a akgang tlikefetso e kgolo, moo teng mosebetsi, tlasa taelo ya bongaka, a hloka boeletsi ba ka mora temalo.
- Haeba tlikefetso e baka hore mosebetsi a kule nako e fetang dibeke tse pedi, mosebetsi a ka ba le tokelo ya ho tseka dikuno tsa ho kula ho ya ka karolo ya 20 ya Molao wa Inshorene ya ho Hloka Mosebetsi, 2001.
- Maemong a nepahetseng, bahiri ba ka sekaseka ho thusa ka ditjeho tsa boeletsi ba bongaka le boeletsi ba ka mora temalo esitana le tlhokomelo, moo teng ditjhelete tse jwalo di sa lefellelweng ke morero o teng wa thuso ya tsa bongaka.

Ke mang ya lokelang ho fana ka Tlhahisoleseding le Thuto Sebakeng sa Tshebetso?

- Bahiri, le mekgatlo ya bahiri moo e leng teng, e lokela ho kenyelletsa taba ya tlikefetso ya motabo le mefuta e meng ya tlikefetso mananeong a tlaetso ya mosebetsi, thuto, le thupello ka fomate e fihlillehang.
- Mekgatlo ya basebetsi e lokela ho kenyelletsa taba ya tlikefetso ya motabo le mefuta e meng ya tlikefetso mananeong a yona a thuto le thupello bakeng sa baemedi ba basebetsi le basebetsi ka fomate e fihlillehang.

Ho ka fihlellwa jwang tlhahisoleseding e felletseng ka Melao ena?

- E fihlelle ka ho etela Lefapha la Khiri le Basebetsi webosaeteng: www.labour.gov.za

³ Yuniono ya Bokamoso ba Basebetsi ba SA lebitsong la AB & le ba bang v Fedics (Pty) Ltd & le e mong (2015) 36 ILJ 1078 (LC) at para 166.

employment & labour

Department:
Employment and Labour
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

**TRANSFORMATION
MAKES BUSINESS SENSE**